

[Föredrag den 6 maj 2017, seminariet Sanning och stil, Stockholms universitet]

Den svenska utblicken och tvivlets strategier i dokumentärlitteraturen

Anna Jungstrand
Stockholms universitet

Mitt pågående forskningsprojekt handlar om modern skandinavisk dokumentärlitteratur. I dag vill jag pröva ett par tankegångar om hur nationell erfarenhet används som grund för utblick i svensk dokumentärlitteratur, och särskilt hur konstruktionen av det skrivande subjektet står i relation till detta. Den självskrivna exempeltexten om man ska försöka påstå något sådant är P.O Enqvists *Legionärerna* från 1968 – den dokumentärroman som så ofta beskrivits vara den svenska dokumentarismens grundtext. I relief till den vill jag ställa exempel ur en mer samtida bok, Peter Fröberg Idlings *Pol Pots Leende* från 2006, för att försöka konkretisera fenomenet med hur svenskheten samspelar med ett tvivel och ifrågasättande inom det dokumenterande subjektet i de här texterna. [Dessa tankegångar är överblivna, eller fortsättning på, en artikel som jag nyligen skrivit om situation och historia i just dessa två verk: ”Reading the Real Beyond Representation: Towards a Situational Analysis of Documentary Literature with Per Olov Enquist and Peter Fröberg Idling”, *Journal of Modern Literature*, jan 2018]

Bakgrunden: I min forskning ägnar jag mig inte minst åt dokumentärlitteraturens performativa aspekter. Huvudpoängen med det performativa i just det här fallet, vilket också är en viktig utgångspunkt och grundhypotes för hela mitt projekt, är att *alla texter med dokumentära anspråk har en särskild performativitet*, ett självframställande drag som helt enkelt är genomgripande. Enkelt uttryckt kan en säga att texterna alltid måste uttrycka sin ambition med att vara just dokumentär. För att använda ett mycket effektivt citat av Göran Prinz-Påhlsson – ”Det går inte att tänka sig en dolt dokumentär roman – det dokumentära syftar till att visa upp och redovisa inte att dölja eller gömma”. Om inte den dokumentära texten själv gör anspråk på att berätta just en med verkligheten överensstämmande berättelse, till skillnad från skönlitteraturen, så kan ingen annan göra det heller.

Rätt självklart, kan tyckas, men som jag ser det har konsekvenserna av den självklarheten inte gjorts särskilt mycket av.

Det allra mest tydliga sättet, även om det är långt ifrån det enda, som dokumentära texter kan vara performativa och självframställande på, är att de använder ett subjekt som tydligt ställer fram sig i texten. Berättaren inte bara

finns där som en röst vilken berättar en historia, men gör sig också själv synlig för läsaren som en tillförlitlig instans – en röst vi kan lita till när den gör anspråk på att dokumentera verkligheten. Det här har jag tidigare hävdad när det gäller litterära reportage, men principen gäller för all litteratur med dokumentära anspråk. Skillnaderna i hur de här subjekteten skrivs fram är avgörande för att vi ska kunna skilja mellan exempelvis ett självbiografiskt skrivande och ett reportage eller reseberättande.

Den första tanken är kanske att en berättare som vill inge förtroende för läsaren och stå som garant för ett perspektiv på verkligheten måste visa sig stark, entydig och tydlig. Men det stämmer inte för den moderna dokumentärlitteraturen. Tvärtom – det som de berättande subjekten främst visar upp är sin svaghet, sin tvekan och sina tvivel. Detta sker med vad jag tidigare i min forskning om reportaget kallat för en ”ärlighetens retorik”: Det är bara genom att ärligt visa upp sina tvivel om att någonsin kunna leverera en entydig bild av verkligheten som berättaren i dokumentärlitteraturen kan övertyga läsaren om att den är en röst att lita till.

Vad är det då för tvivel som visar sig här? Som litterär strategi betraktad är tvivlet inte ovanligt, utan tvärtom ett ytterst vanligt symptom på hur ett modernistiskt subjekt i litteraturen destabiliserar sig själv, monterar ner den skrivande positionen, bänder upp berättelsestrukturer, experimenterar med språket och så vidare. Ibland sker det som en slags motrörelse mot just möjligheten till egentligen all slags representation – antikens, romantikens realismens ... Men just i dokumentärlitteraturen, som ju av förklarliga skäl inte kan släppa taget om representationens idé (– syftet är ju ändå till syvende och sist verkligheten, enligt åtminstone någon slags definition) så används det här performativa, självframställande ifrågasättandet på ett både annorlunda och tydligare sätt. Paradoxen som den moderna litteraturen så ofta återkommer till, den om att inte kunna skriva men ändå och trots allt göra det, ställs på sin spets när anspråket med berättelsen är dokumentär. För reportagegenrens del har jag försökt förklara detta med hur det etiska ansvaret att lyssna och förvalta mötet med annanheten överskuggar den tidigare ambitionen att förstå och förklara annanheten. I det vidare dokumentärlitterära sammanhanget gäller, i stora drag, liknande principer. Subjektets tvivel om att kunna skriva, blir i den dokumentära texten ett akut ifrågasättande av subjektets förmåga att klara av den uppgift som ligger framför hen – att leverera ett perspektiv på skeendet och en tolkning av fakta som är relevant, adekvat och tillförlitlig.

Tvivlet riktas åt två håll, kan man säga, – inåt, mot den egna personliga förmågan att förstå det man ser, men också utåt, mot frågan om det finns något konstant och sant i världen som ens går att greppa. Det är helt enkelt ett förstärkt representationens tvivel som dokumentärlitteraturen har att hantera. Jag menar inte att detta alltid sker genom en ärlighetens retorik. Det finns andra sätt för dokumentärförfattaren att hantera tvivlet, men under hela moderniteten har ärlighetens retorik varit en strategi som utvecklats, och som skapat olika dokumentära motivbilder för det där tvivlet – och för hur det ska hanteras på ett sätt som gör att läsaren bibehåller förtroendet för textens trovärdighet.

Det jag tycker mig ha märkt är hur den nationella tillhörigheten fungerar som ett sätt för subjektet att sträcka ut och bredda sin subjektivitet – ett sätt att både stötta upp den där verklighetsrepresentationen som trots tvivlet ju ändå skrivs fram i slutändan, men också ett sätt att visa hur perspektivet på världen just är ett perspektiv, att det inte är en världsmedborgarens allomfattande vetande och förståelse som läsaren tar del av.

Både *Legionärerna* och *Pol Pots leende* aktualiserar på ett spännande sätt tvivlets figur tillsammans med frågan om det nationella. Fördelen med att se de här texterna tillsammans är också att den senare har tydliga intertextuella kopplingar till den förra, inte minst med fokus på tvivel och nationalitet. Båda uttrycker redan i förord och undertitel sin utpräglad svenska position, även om själva begreppet svenskhet naturligtvis inte är detsamma nu som då. Jämförelsen har också fördelen att den belyser en utveckling av tvivlets figur under de dryga 40 år som förflutit.

(Legionärerna är ju intressant inte minst eftersom den åtnjutit sådan status och uppmärksamhet som dokumentärroman. Det gör att den färgat den debatt om litteratur, litteratur, samhälle och politik som under det sena 60-talet är högst aktiv. Det gör att den sägs ha grundat den svenska dokumentaristiska rörelsen, som just ofta beskrivs som en rörelse, trots att det endast rör sig om ett dussin verk som skrivs under den epoken (vilket enqvist flera gånger också själv har påpekat). Som litterär epok betraktat är dokumentarismen en slags motrörelse mot både den samtida modernismen och mot realismen. Den proklamerar att litteraturen måste befatta sig med en politisk konkret verklighet, samtidigt som den inte skriver under på något realismens eller naturalismens naiva tro på representationens möjligheter.)

Legionärerna är nog med att redan i sitt korta förord betona att det är den svenska utblicken som är i fokus.

Min avsikt har inte i första hand varit att upprätta ett monument över en baltiska tragedi. Jag har istället så noggrant som möjligt är, velat beskriva ett svenskt dilemma. (Förord)

Berättelsen om utlämningen av balterna till Ryssland är ett svenskt dilemma och inte ett historiskt monument av en baltisk tragedi. Engkvist beskriver det som en situation som inte kan beskrivas objektivt i sin helhet, och att den hela tiden förändras beroende på utgångspunkten. Detta med utgångspunkten och det svenska perspektivet följer sedan med som nyckelord genom hela boken. Utgångspunkten är det största problemet för berättaren i *Legionärerna*, vilket också många forskare har noterat.

Tjugo år senare skriver författaren till ett efterord där han återigen betonar det svenska med perspektivet. ”I den svenska medvetenheten har baltutlämningen slagit sprickor i bilden av Sverige som humanismens förlovade land.” (445) Och det är alltså en spricka som också påverkar konstruktionen av subjektet!

Berättaren funderar över om han bara egentligen är självupptaget intresserad av sitt eget engagemang, eller om det är fakta han är ute efter. Berättarens tvivel har i högsta grad med författarens personliga, svenska samvete att göra. Den exakta provokationspunkten för bokens tillkomst är ett samtal om Asien med en man i Oak Ridge Tennessee, sommaren 1966. Vad gör han ens där, rotandes runt i det amerikanska samvetet? Vad vet han om sitt eget? Vad vet han om baltutlämningen till exempel?

Världens samvete. Jag vet, jag har bott i Sverige. Svenskarna har världens enda transportabla samveten, de åker runt som professionella moralister. De talar aldrig om de situationer där de själva ställts inför moraliska konflikter. Transiteringarna. Baltutlämningen. Vad vet du egentligen om baltutlämningen?

(32)

Här börjar både författarens intresse för baltutlämningen, men också hans personliga dilemma, i egenskap av att vara svensk. *Avståndet* som nämns i den här passagen är grunden för hela bokens stil och konstruktion:

Han hade kunnat replikera med fem slagkraftiga och direkt dödande argument, men vad tjänade det till? Här satt han, en före detta liberal, sedan fyra år frälst socialist, och kunde inte ens för sig själv förklara den egendomliga känsla av avstånd och trötthet han kände. (32)

Å andra sidan är det långt utanför det egna som författaren finner sin utgångspunkt. Enqvist behöver gräva djupt i sina erfarenheter för att beskriva denna värderingarna och de dolda förbehåll. Och lite oväntat kanske, för en bok om baltutlämningen, finner han den i sitt deltagande i ett demonstrationståg för svartas rättigheter i Mississippi samma sommar, 1966. Det är önskan och oförmågan att delta i black power aktivism som formulerar hela bokens problem: Här kanske den mest kända, och mest citerade passagen ur boken.

Han satt länge och såg på deras ansikten, det var som om de som om de sov i ett stort lugnt mörkt vatten som vaggade dem fram och tillbaka, som i ett fostervatten som inneslöt alla. Jag finns alldeles intill, tänkte han. Jag behöver bara genombryta en vägg, en liten tunn vägg, och då är jag igenom. Och då vilar jag i fostervattnet och behöver inte längre iaktta mig själv och mina utgångspunkter, och behöver inget avstånd och inget tvivel, och kan handla. Då hör jag till dem, och ligger tätt intill dem, och det finns inget avstånd. (37)

För det första ser vi här det tydliga framvisandet och tematiseringen av klyftan mellan den utgångspunkt, kunskap, erfarenhet som författaren inte kan bli kvitt – och den upplevande, aktiva och närvarande författarposition som han längtar efter. Många har sett detta som en konflikt mellan deltagande och passivitet, vilket är helt korrekt, men konflikten står även mellan upplevelsen av det som sker och förmågan och ansvaret att dokumentera det hela. Det omöjliga i att förutsättningslöst och objektivt förmedla historien, att bli kvitt sitt perspektiv. Den kris som detta utlöser hos berättaren är kanske rent stilistiskt och

konstruktionsmässigt det moderna subjektets, men det sätt på vilket det sker, den tematik som är inbakad här, är i allra högsta grad just dokumentaristens kris. Tvivlet och ifrågasättandet leder här fram till den totala distans som innebär att berättaren måste börja tala om sig själv i tredje person, som undersökaren, svensken, osv. och dessutom återkommande och mycket öppet älta detta med läsaren i 445 sidor.

Ifrågasättandet gäller alltså förmågan att rättvist representera ett skeende, att kunna observera utifrån utan att delta. Men det gäller också det personliga motivet över att alls berätta detta – är han verkligen intresserad av fakta, eller är han bara intresserad av sin egen reaktion och rättrådighet?

Han skulle komma att anse sin vilshenhet mer intressant än skrämmande, och gång på gång skulle han reducera dess betydelse genom att formulera den. Han hade redan börjat. 'Det finns en insikt som bara är en form av självömkan och apati', tänkte han, det var en fin formulering, mycket bra. 'En apati som börjar i en alltför privat reaktion av rädsla och utanförstående' – den var ändå bättre, fast 'utanförstående' var alltför tungt. (48)

Hur har då svenskheten och tvivlets figur förvaltats genom den svenska dokumentärlitteraturen?

Pol Pots leende poängterar redan i sin undertitel det svenska perspektivet: En svensk resa genom röda khmerernas Kambodja. Egentligen är det fråga om två svenska resor, boken försöker förstå hur en svensk delegation, bland annat bestående av Jan Myrdal, kan resa genom ett den veritabla humanitära katastrof som Pol Pot-regimen är ansvarig för i Kambodja under 70-talet. Å andra sidan är det författarens egen resa, i delegationens spår, som markerar en högst svensk utgångspunkt. Det är skillnaden mellan dessa svenska perspektiv på vad som hände som utgör berättelsens konflikt. Utgångspunkten är dels den historiska fonden av Sveriges sena 60 tal och tidiga 70-tal, där politiken angår var och en, och där det man demonstrerade för eller emot på svenska gator förväntades slå igenom i världspolitiken. Detta är utgångspunkten för den svenska delegationens resa, men också författarens egen identitet. Trots att han bara minns demonstrationerna från insidan av en barnvagn är det viktigt att poängtera denna svenska erfarenhets betydelse för utblick:

Det är mitt första minne. Insidan av en barnvagn. De vuxna som går utanför, alla åt samma håll. Jag tror att himlen är grå, men det kan vara en efterhandskonstruktion. Vi ropar och de går och jag ska snart fylla tre. Jag minns att jag tycker det är roligt att vi ropar 'kiss'. Fast inte riktigt, för vi ropar 'Kissinger'."
Kissinger!
Kissinger!
Mör! Da! Re! (16)

Redan i detta märkliga finns en konflikt i berättaren. Som han säger ett par rader längre ner. "Fast det här klart att det inte är där det börjar. Hur skulle det kunna börja i Stockholm?"

Å andra sidan hänvisar berättaren till och med till en dröm för att just befästa kopplingen mellan den svenska bakgrunden och Kambodja:

Jag befinner mig på övervåningen i mina föräldrars gamla villa. En smal trappa leder ner till våningen under. Genom ett litet fönster ser jag den stenlagda gången från parkeringen. Där står min röda bil, och uppför grusvägen, under de sommargröna björkarna, kommer en grupp röda khmerer. [...] Om någon minut kommer de att börja söka igenom huset. Det finns bara en väg härifrån. Den går ner för trappan, ut genom dörren och rakt in i gruppen av unga män. (107)

Fyrtio år efter *Legionärerna* finns uppenbarligen fortfarande ett behov av att uttrycka tvivlet och ifrågasättandet av sig själv, sin utgångspunkt och sitt anspråk på att utföra det dokumentära uppdraget. Behovet av att visa tvivel finns kvar, men strategin har utvecklats. Här är berättaren, precis som Enkvists berättare, helt explicit med att öppet ifrågasätta sig själv:

[i spegeln]

Trollkarl, tolkare. Ljushylt och man. Jag möter blicken från pyramidens svindlande topp. Benämnares position. Resenärens i en tid som bara existerar i människorna som levde den. Med vilken rätt frågar jag dig där i spegeln, reser du oinbjuden bland deras minnen? Med vilken rätt gör du dem till dina och drar in dem i ditt underland? Trollkarl? Trollkare? Ey du? Diktare, diktator? (249)

Motivet känner vi igen, betraktandet av sig själv som tredje person. Men det har också hänt något med språket, tvivlet är så starkt att berättaren får se hela sin identitet liksom upplösas, vilket är en avgörande sekvens i boken. Ni som läst den vet ju att hela boken är fragmenterad på gränsen till upplöst.

Kopplingen mellan fonden av det svenska politiska klimatet och frågan om identitet skrivs även ut öppet:

I vilken mån blev kampen en personlig identitet för dem som bevade stencileringsapparaterna och stod utanför Domus? De som ägnat sina tonår åt att upptäcka världen genom FNL? [...]

Att man ville se, men inte förmådde? För att allt man kämpat för i årtal stod i vägen?

För att det hade inte bara varit att ifrågasätta det man såg, utan även sin egen identitet? Den man var? (261)

För *Pol Pots leende* är det en del av en långt vidare intertextuell strategi som pekar åt många håll, men inte minst just mot *Legionärerna*. Hinner inte ta upp alla andra hänvisningar, men det finns åtskilligt. Intressant är också att det just är det svenska perspektivet som inkluderas i det här ifrågasättandet. Den intertextuella hänvisningen till just *legionärerna* inte bara har att göra med att det är två långa svenskar (vilket båda faktiskt påtalar i berättelsen när de talar om sig själva) som ifrågasätter det egna landets politiska och moraliska ansvar för skeenden utanför landets gränser. Det har också att göra med att intertexten, återvändandet till motivet med den tvivlande dokumentaristen som *Legionärerna* så tydligt skriver

fram, ger en slags betydelse, förförståelse, en utvidgad mening som *Pol Pots leende* kan stödja sig mot och få näring ifrån.

Poängen som jag tycks närma mig här är tydligen att subjektiviteten, när den splittras och sätts på prov i den dokumentära kontexten, så tydligt sträcker ut sig efter något att hålla sig i, en någorlunda konstant punkt i omgivningen som kan ge stöd åt, driva och motivera berättelsen. Svenskheten tycks vara just en sådan ledstång och förankring. Samtidigt krävs att just denna identitet ifrågasätts och problematiseras – allt annat vore ju helt orimligt i det sena 1900-talets och 2000-talets kontext.

Men frågan är om det är tillräckligt. Hur fastlåst är den dokumentära berättelsen i egna och andras bilder av nationell identitet? Hur medveten är litteraturen egentligen om detta, och hur mycket är nedärvda figurer av tvekan och ifrågasättande? Vad händer när själva ifrågasättandet stelnar i en figur?

Linjen i svensk dokumentärlitteratur som jag så hastigt nu försökt dra mellan *Legionärerna* och *Pol Pots leende*, har förstås flera andra verk som stödjer och motiverar den. Därför tycker jag att det är berättigat att ställa dessa följdfrågor. Även om frågan om vad den svenska erfarenheten egentligen är för något, och knappast kan betraktas som något konstant över en så lång tid, så är det åtminstone (eller kanske just genom sin ständiga omprövning) en plats för utblick i det dokumentära sammanhanget. En position som markerar en distans till den ”andra”, till den utomnationella särarten, och till det skeende som ligger under luppen. Detta är förstås allt annat än oproblematiskt. Att öppet ifrågasätta det egna är en ärlig strategi... Eller? Vad döljs under ett öppna tivivlet? Ordet ”utblick” bär en del intressanta förutsättningar med sig (tänk hur ofta ordet används för att markera den seriöst dokumentära akten, nyheternas omvärldsbevakning etc.). Utblick markerar en fast position för perspektivet – [Idling – ”pyramidens topp”, ”benämnares position” etc.] Onödigt att säga inbegrips på så vis det som i vissa sammanhang påvisats ett kolonialt europeiskt perspektiv. Seendet, observationen, som territorial expansion oavsett hur ”ärligt” det är... Men det är ett helt annat föredrag.